

Розділ 2 Суспільство як об'єкт соціологічного аналізу

§ 1. Суспільство як соціальна система

На повсякденному рівні під суспільством розуміють сукупність людей, що об'єднані конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями або видом діяльності. У соціології поняття «суспільство» має більш широке універсальне значення. Воно має сенс лише тоді, коли так чи інакше протиставляється простій сукупності окремих людей. Суспільство — це сукупність історично обумовлених зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми в процесі їх життєдіяльності.

Поняття «суспільство» відрізняється від понять «країна» і «держава»: країна — це населена територія, що має певні кордони і наділена суверенітетом, а держава — це політична організація країни, що по-кликана керувати взаємовідносинами між людьми і включає певну форму правління (монархія, республіка), форму державного устрою (унітарна, федеративна), вид політичного режиму (авторитарний, де-мократичний).

Суспільство — соціальна організація людей, основою якої є соціально-альна структура. Суспільство як соціальна організація характеризує не тільки країни, а також нації, народності, племена. Був час, коли чітких державних кордонів, що відмежовують одну країну від іншої, не існувало. Та і країн у звичайному для нас розумінні не було, цілі народи і племена досить вільно пересувалися, заселяючи нові території. Коли процес переселення народів закінчився, почали формуватися держави, з'явилися кордони. Народи, що вважали себе обділеними, вели боротьбу за перерозподіл кордонів. Таким чином, історично країни виникли як результат територіального розподілу світу. Суспільство ж існувало і в ту далеку епоху, коли не було країн і держав. Отже, поняття «суспільство» можна віднести до будь-якого періоду в історії людства.

Суспільство наділено своїми специфічними ознаками. Першою ознакою суспільства звичайно називають територію, на якій проходить консолідація соціальних зв'язків.

Територія — основа соціального простору, в якому складаються, розвиваються відносини і взаємодії між індивідами.

Другою характерною ознакою суспільства виступає його здатність підтримувати і відтворювати високу інтенсивність внутрішніх взаємозв'язків. На ранніх етапах історії людства стійкість суспільства досягалась, перш за все, за рахунок міжособової взаємодії. Людей пов'язували узи родини і суспільства, що будувалися на емоційній основі, на звичці та під загрозою залишитися без допомоги і під-тримки. Однак зі зростанням кількості населення головним стабільно-зуючим фактором суспільства постають соціальні структури як стійкі соціальні утворення, зв'язки, відносини: соціальні інститути, соціальні спільноти і т. ін., що виконують життєво важливі для суспільства завдання.

Третьою відмітною ознакою суспільства є його автономність і високий рівень саморегуляції, що забезпечує підтримку і постійне відтворення складної системи соціальних відносин. Суспільство постійно відтворює соціальну якість своїх структур і відповідно соціальні якості індивідів та груп індивідів, що включені в їх функціонування. Здатність до відтворення соціальних взаємодій характерна і для кожного інституту, організації, спільноти. Суспільство наділене внутрішніми механізмами включення в систему взаємозв'язків соціальних новоутворень, яка склалася і виступає його четвертою ознакою. Воно підкоряє своїй логіці виникаючі інститути, організації, спільноти, примушує їх діяти відповідно до соціальних норм і правил, що склалися. Таким чином, відбувається процес адаптації структурних елементів до форм і способів функціонування суспільства.

Отже, суспільство — це універсальний «спосіб» організації соціальних зв'язків і соціальної взаємодії, що забезпечує задоволення всіх основних потреб людей, стабільний, саморегульований, самовідтворюваний. Суспільство являє собою соціальну систему, тобто цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки, взаємодії і відносини.

Соціальний зв'язок — це набір фактів, що зумовлюють спільну діяльність у конкретних спільнотах у конкретний час для досягнення тих чи інших цілей. Соціальні зв'язки встановлюються не з примусу людей, а об'єктивно. Установлення цих зв'язків диктується соціальними умовами, в яких живуть і діють індивіди. Сутність соціальних зв'язків виявляється в змісті і характері дій людей, що складають дану соціальну спільність. Соціологи виділяють зв'язки взаємодії, відносин, контролю, інституціональні та ін.

Отже, суспільство складається з безлічі індивідів, їхніх соціальних зв'язків, взаємодій і відносин. Але чи можна розглядати суспільство як просту суму індивідів, їхніх зв'язків, взаємодій і відносин? Прихильники системного підходу до аналізу суспільства відповідають: «Ні». На їхній погляд, суспільство — це не сумативна, а цілісна система. Це означає, що на рівні суспільства індивідуальні дії, зв'язки і відносини утворюють нову, системну якість. Системна якість — це особливий якісний стан, який не можна розглядати як просту суму елементів. Суспільні взаємодії і відносини мають надіндивідуальний, надособистісний характер, тобто суспільство — це деяка самостійна субстанція, яка стосовно індивідів є первинною. Кожен індивід, народжуючись, потрапляє у визначену структуру зв'язків і відносин, у процесі соціалізації включається в неї. Як же досягається ця цілісність, тобто системна якість?

Цілісній системі притаманні безліч зв'язків, взаємодій і відносин. Найбільш характерними є корелятивні зв'язки, взаємодії і відносини, що включають у себе координацію і субординацію елементів. Координація — це визначена погодженість елементів, той особливий характер їх взаємної залежності, який забезпечує збереження цілісної системи. Субординація — це підпорядкування і співпідпорядкування, що вказує на особливе специфічне місце, неоднакове значення елементів у цілісній системі. Отже, суспільство стає цілісною системою з якостями, яких немає у жодного із включених до нього елементів окремо. Унаслідок своїх інтегральних якостей соціальна система набуває визначеної самостійності стосовно складових її елементів, відносно самостійного способу свого розвитку.

§ 2. Соціальна взаємодія та соціальні відносини

Соціальна взаємодія є одним з ключових понять у соціологічній теорії, тому що всі соціальні явища (соціальні відносини, процеси, зміни, соціальна структура, статуси, ролі) виникають у результаті соціальної взаємодії. Вона складається з окремих спрямованих одна на одну соціальних дій. Тому соціальна взаємодія передбачає взаємні дії як мінімум двох соціальних суб'єктів (акторів). При цьому дія може бути ініційованою саме актором (індивідом, групою) та розглядатися як «виклик», а може бути відповідною реакцією на дії інших — «відповідь на виклик».

Сутність соціальної взаємодії полягає в тому, що лише у взаємодії з іншими людьми людина може задовольнити більшість своїх потреб, інтересів, створити та засвоїти цінності. До того ж і сама по собі взаємодія є основною життєвою потребою людини. У процесі взаємодії відбувається обмін інформацією, знаннями, досвідом, матеріальними та духовними цінностями; індивід (група) визначає свою позицію стосовно інших, своє місце (статус) у соціальній структурі, свої соціально-альні ролі. Роль, у свою чергу, приписує індивіду певні зразки поведінки та робить взаємодію передбаченою.

Будь-який вид соціальної діяльності людей, будь-який соціальний процес складається з простих елементів, які відображає поняття «соціальна дія». М. Вебер під соціальною дією розумів «дію людини (не-залежно від того, має вона зовнішній або внутрішній характер, чи зводиться до неутручання або до терпеливого прийняття), яка за передбаченою дією особою або діючими особами згідно зі своїм змістом співвідноситься з дією інших людей або орієнтується на неї». Зрозуміло, що соціальна дія має передусім дві особливості: по-перше, вона є раціональною та усвідомленою, а по-друге, орієнтованою на поведінку інших людей. Очевидно, що здійснюючи соціальні дії, кожна особистість відчуває на собі дії інших людей. Відбувається обмін діями, або соціальна взаємодія.

Соціальна взаємодія — це система взаємообумовлених соціальних дій, пов'язаних циклічною причинною залежністю, за якої дії одного суб'єкта є водночас причиною та наслідком відповідних дій інших суб'єктів. Можна сказати, що кожна соціальна дія викликається по-передньою соціальною дією та водночас є причиною подальших дій.

У здійсненні соціальних дій неабияку роль відіграє система взаємних очікувань один від одного — індивіда і соціальних груп перед виконанням таких дій. Такі очікування можуть мати невизначений характер при короткочасній взаємодії, а можуть бути й сталими при взаємодії, що часто повторюється, або при рольовій взаємодії. У разі сталої взаємодії очікування індивідів постійно видозмінюються, втім виникає певний набір сталих соціальних очікувань, які надають взаємодії достатньо упорядкованого та передбаченого характеру. Така взаємодія приводить до становлення тривалих і самостійних зв'язків — соціальних відносин.

Розрізняють два загальних типи взаємодії: співробітництво й суперництво (конкуренція). Співробітництво розуміють як взаємопов'язані дії індивідів, спрямовані на досягнення загальних цілей, з обоюсторонньою вигодою для взаємодіючих сторін. Взаємодія на основі суперництва включає в себе намагання випередження, що прагне ідентичних цілей.

Існують два рівні соціологічного дослідження соціальної взаємодії: мікрорівень та макрорівень. Взаємодію людей один з одним у парах, малих групах або міжособову інтеракцію (від англ. interaction — взаємодія) вивчають на мікрорівні. Макрорівень соціальної взаємодії включає великі суспільні структури, основні інститути суспільства, право, сім'ю та ін.

У соціології є декілька основних теорій міжособової взаємодії: теорія обміну (Дж. Хоманс, П. Блау), теорія керування враженнями (І. Гофман), психоаналітична (З. Фрейд).

Розглянемо, наприклад, теорію обміну. Теорія обміну визначає соціальну поведінку як взаємодію людей, які перебувають у безперервних процесах матеріального та нематеріального обміну один з одним, що можна пояснити положеннями, заснованими на психологічному біхевіоризмі. Відповідно до біхевіоризму, поведінка людини підпорядкована основному правилу: чим частіше соціальна дія особистості винагороджується, тим частіше вона намагається робити цю дію. При цьому людині бажано мати впевненість, що друга людина з користі, яку вона вам надає, не дістане вигоду більшу за вашу. Друге положення біхевіористів — положення цінності — визначає, що чим цінніше для особистості досягнення певного результату, тим більше вона буде намагатися зробити дію, спрямовану на його досягнення.

Таким чином, соціальний зв'язок встановлюється та підтримується, якщо він відповідає особистій доцільності і плата не перевищує винагороди; якщо досягнуто взаємної погодженості та єдності критеріїв плати і винагороди всіх учасників соціальної взаємодії, тобто досягнуто взаємної ефективності зв'язку. Якщо одна зі сторін ображена, вона буде намагатися ці зв'язки відрегулювати по-новому, і таким чином, виникає основа для конфлікту.

Втім ці положення сприяють розумній поведінці людей у тому разі, коли взаємодія є симетричною та взаємовигідною. Для пояснення несиметричних відносин, тобто феномену влади, насильства, соціальної нерівності, Дж. Хоманс пропонує принцип найменшого інтересу, який полягає в тому, що особа, яка має найменшу зацікавленість у продовженні соціальної ситуації обміну, володіє більшою здатністю визначати умови обміну інших учасників ситуації. Результатом цього є поява влади, оскільки одна людина має більшу здібність винагородити інших в обміні, ніж вони можуть винагородити її. Для пояснення соціальної стратифікації Дж. Хоманс користується принципом дис-трибутивної справедливості, згідно з яким деяке відношення обміну полягає у тому,

щоб винагороди учасників були пропорційні їх затра-там, що обов'язково породжує диференціацію людей, їх соціальну нерівність, що, на думку Дж. Хоманса, є цілком справедливим, зако-номірним, бо відображає пропорції особистих внесків людей у сус-пільне ціле.

Автор концепції соціальної еволюції соціолог Р. Парк розглядав як рушійну силу розвитку взаємодії людей конкуренцію, котра може на-бувати форми конфлікту, внаслідок чого люди змушені внутрішньо пристосовуватися до ситуацій, що викликані змаганням і конфліктом, а коли це відбувається, конфлікт згасає. Завершує цей процес асиміля-ція завдяки глибокій трансформації особливостей під впливом тісних контактів, тобто простежується лінія: конкуренція, конфлікт, присто-сування, асиміляція.

П. Сорокін зазначав, що сукупність індивідів, які перебувають у взаємодії, складає соціальну групу. Взаємозалежність сторін у про-цесі взаємодії може бути рівною або одна зі сторін може більше впли-вати на іншу, тому можна відзначити одно- та двосторонню інтеракцію. Інтеракція може охоплювати всі сфери людської життєдіяльності (то-тальна інтеракція), а може тільки одну. В незалежних сферах люди ніяк не впливають один на одного.

П. Сорокін виділяє такі типи соціальної взаємодії: організовано- антагоністична система інтеракції, яка заснована на примушуванні;

організовано-солідарна система інтеракції, яка заснована на добро-вільному членстві; організовано-змішана солідарно-антагоністична система, яка частково керується примусом, а частково — добровільною підтримкою усталеної системи взаємовідносин та цінностей. Він під-креслює, що соціальні взаємодії виступають як соціокультурні, водно-час відбуваються три процеси: взаємодія норм, цінностей, стандартів, що містяться у свідомості людини та групи; взаємодія конкретних людей та груп; взаємодія матеріалізованих цінностей суспільного життя.

Соціальні взаємодії породжують соціальні відносини. Однак схожі взаємодії іноді породжують різні за змістом соціальні відносини. Це відбувається тоді, коли соціальні взаємодії здійснюються на різній основі. Деякі соціологи вважають, що основою, яка визначає зміст соціальних відносин, є цінності.

Соціальні відносини виникають із взаємодій, спрямованих на досягнення різного роду цінностей. Дві основні групи цінностей становлять цінності добробуту, а також інші цінності. Під цінностями добробуту розуміють ті цінності, які є необхідною умовою підтримання фізичної та розумової активності індивідів. До цієї групи цінностей входять, перш за все, благополучність, тобто здоров'я та безпека людей; багатство — різні послуги та матеріальні блага; майстерність — набута професійність у деякій практичній діяльності; освіченість — знання та інформаційний потенціал особистості, а також її культурні зв'язки.

Інші цінності, як правило, виявляються у діях як цієї особистості, так і інших. Серед них найбільш значущою є влада, тому що володіння нею надає змогу придбати будь-які цінності. Повага — це цінність, яку складають статус, престиж, слава та репутація. Прагнення до володіння цією цінністю вважається однією з основних людських мотивів. Моральні цінності включають доброту, відчайдушність, справедливість, працьовитість і т. ін. Афективність — це цінності, що включають, перш за все, любов та дружбу.

Соціальні відносини створюються внаслідок взаємодій, що повторюються, коли, з одного боку, спостерігається потреба до придбання цінностей або контролю над ними, а з другого боку — є ресурси бажаних цінностей. Зміст та суть соціальних відносин залежать від того, як поєднуються у взаємодіях потреба до цінностей та володіння ними.

Підхід до вивчення соціальних відносин під кутом зору володіння та обміну цінностями дає можливість плідно проаналізувати відносини у сфері політики, бізнесу, виробництва та ін.

Взаємодія приводить до становлення нових соціальних відносин, що являють собою відносно стійкі і самостійні зв'язки між індивідами і соціальними групами.

Вищою формою (результатом, наслідком) соціальної взаємодії є соціальні відносини. Соціальні відносини — специфічний вид суспільних відносин, що органічно пов'язані зі всіма іншими суспільними відносинами, характеризує їх певний аспект. Відомо, що кожен вид суспільних відносин складається та реалізується між соціальними суб'єктами з приводу того чи іншого об'єкта. Якщо відносини складаються з приводу засобів виробництва — це економічні відносини, державної влади — політичні,

нормативно-правових актів — правові і т. ін.

Соціальні відносини складаються з приводу реалізації саме соціальної взаємодії, що виникає між індивідами, соціальними групами, які мають у суспільстві різне становище, що в свою чергу визначає їх нерівний реальний доступ до влади, власності, життєвих благ тощо.

Таким чином, соціальні відносини — це сукупність різноманітних зв'язків, що виникають між окремими індивідами, їх групами та спільнотами, а також усередині останніх у процесі їх економічної, політичної, духовної й подібної діяльності та реалізації ними своїх соціальних статусів і ролей.

§ 3. Соціальні зміни

Однією з найважливіших проблем соціології є проблема соціальних змін, їх механізмів, основних форм і спрямованості. Поняття «соціальні зміни» має найзагальніший характер. Соціальні зміни — це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів і організацій із одного стану в інший. Зміни властиві всім елементам соціальної структури суспільства і виявляються на всіх етапах його існування. Взаємодіючи між собою, вони немов детермінують одна одну: одні зміни викликають інші, їх накопичення веде спочатку до непомітних, а потім до суттєвіших перетворень.

У соціології існують дві моделі пояснення соціальних змін: діяльнісна і структурна.

«Соціологія дії» започаткована у працях М. Вебера. До неї відносять різні варіанти «інтерпретуючої соціології» (символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія), поведінкові концепції, а також — теорії колективної дії (А. Турен, М. Кроз'є). Підставою для віднесення таких несхожих теоретичних напрямів до однієї групи служить той факт,

що всі вони роблять акцент на творчому, діяльній-ному початку в суспільному житті. Поняття соціальної цілісності бу-дується як похідне від соціальної дії і взаємодії, а соціальна зміна трактується як результат індивідуальних або колективних цілеспрямо-ваних дій, як продукт свого роду «соціальної творчості».

Серед основних недоліків подібного підходу, як правило, вказують на зведення соціальної системи до повторених багато разів одиничних взаємодій; ігнорування емерджентних властивостей соціальних струк-тур; невирішеність проблеми ненавмисних наслідків цілеспрямованих дій. Визнання єдиним реальним об'єктом соціології дій і взаємодій веде до того, що макропоняття трактуються не більше як пояснювальні схеми, що не мають насправді референтів. Цей підхід часто характеризують як «волютаристський», тобто не здатний теоретично пояснити примушу-ючий вплив соціальної системи на дії і адекватно концептуалізувати структурні джерела трансформації самої діяльності.

«Структурна модель соціальних змін» базується на соціологіч-них теоріях, що в тій або іншій формі займаються соціальними ціли-ми і розглядають соціальну діяльність як повністю детерміновану структурними умовами. Родоначальником даного підходу вважається Е. Дюркгейм. Цей напрям представлений різними версіями структу-ралізму, функціоналізму, системної теорії. Представники даного на-пряму схильні фетишизувати структурні (системні) відносини: со-ціальна діяльність у своїй стійкості і зміні розглядається як повністю детермінована структурними умовами, а структура (система) — як сукупність відносин, незалежних від людської діяльності. Причина існування структурного фетишизму полягає в тому, що соціальні структури, будучи утворені діями людей, проте володіють власними закономірностями, що не зводяться до дій, емерджентними власти-востями.

Цей підхід іноді визначають як детерміністський, оскільки діяль-ність зводиться до структури, а діячі — до носіїв структурних власти-востей. Соціальні зміни знаходять характер системних закономірнос-тей, при цьому не враховується творчий, активний характер людської діяльності, а самі діячі, за словами Е. Гідденса, перетворюються на «структурних і культурних бовдурів».

Безумовно, і концепції, які ставлять основним завданням соціальну дію (індивідуальну або колективну), і концепції, що надають основну увагу аналізу соціальних цілей, містять раціональне зерно. Крім того, подібне розділення соціології на два табори відображає факт існуван-ня насправді як вільної людської волі, так і різних форм примушення і обмеження, що накладається на людську діяльність.

Унаслідок соціальних змін люди опиняються перед новими ситуаціями і змушені виробляти нові форми діяльності. Зміни в поведінці людей, а також у культурі й структурі суспільства викликають взаємодію безлічі чинників. Соціологи виділяють ряд особливо важливих чинників, дія яких розрізняється залежно від ситуації, часу і місця.

По-перше, це вплив фізичного середовища людини. Люди живуть у певному середовищі, і для того щоб вижити, їм необхідно взаємодіяти з навколишнім середовищем, пристосуватися до відповідних природних умов. Засуха, повені, епідемії, землетруси та інші стихійні лиха примушують людей змінювати свої життєві стилі. Крім того, людина також впливає на своє фізичне середовище (забруднення навколишнього середовища, захоронення шкідливих відходів, виснаження водних ресурсів і т. ін.).

По-друге, зміни в чисельності, структурі і розподілі народонаселення. Зростання чисельності народонаселення породжує проблему продовольчого забезпечення громадян країни, створення додаткових робочих місць, зміни у сфері освіти і охорони здоров'я тощо. «Старіння» суспільства приводить до змін у системі пенсійного забезпечення, гостро ставить питання про підвищення ефективності праці працездатного населення і т. п. Процес урбанізації породжує необхідність забезпечення житлом всіх городян, вдосконалення інфраструктури і житлово-комунального господарства міст тощо.

По-третє, конфлікти через ресурси і цінності. Інтереси індивідів і груп суперечать один одному, їх цілі несумісні. Для досягнення своїх цілей у ході боротьби за ресурси і цінності члени групи повинні мобілізувати всі наявні можливості, терпіти незручності конфліктної ситуації. Тому конфлікт стає джерелом соціальних змін.

По-четверте, підтримуючі цінності і норми. Цінності і норми, прийняті в суспільстві, діють свого роду як «цензори», що дозволяють або забороняють якісь новини, зміни. Вони також можуть діяти як «стимулятори». Якщо зміни в технічній сфері в більшості випадків підтримуються, то зміни в духовній, релігійній сферах звичайно зустрічають достатньо наполегливий опір.

По-п'яте, інновації. Інновації виявляються у вигляді відкриттів і винаходів. Відкриття примножує знання, додаючи нові до вже існуючих, а винаходами є нова комбінація

старих елементів. Інновації не одиничні акти, а кумулятивна послідовність нарощуваних знань, що передаються від покоління до покоління, плюс ряд нових елементів, у міру розширення культурної бази можливості нових винаходів мають тенденцію до експоненціального зростання. У. Огборн виділив три основні форми ефектів інновацій: дисперсію (множинні ефекти) однієї інновації; похідні ефекти однієї інновації; конвергенцію (з'єднання) декількох впливів різних інновацій.

По-шосте, дифузія. Дифузія — це процес, у ході якого культурні характеристики розповсюджуються від однієї соціальної системи до іншої. Кожна культура містить мінімальну кількість унікальних особливостей і патернів, які властиві тільки їй, тому щоб ефективно адаптуватися до змін, що відбуваються в соціумі, вона вимушена збагатитися культурними досягненнями інших культур.

У цілому можна сказати, що в безперервному процесі соціальних змін задіяна безліч соціальних чинників.

Основними формами соціальних змін є революція, реформа, модернізація і трансформація.

Революція — це сукупність перетворень у всіх сферах суспільного життя, що мають метою докорінні зміни соціальних основ.

Реформа — це варіант поступових змін, коли відбувається перетворення окремих сторін життя суспільства і не зачіпається соціальна система в цілому. Реформи можуть проводитися в економіці і політиці, науці й освіті тощо.

Третьою формою соціальних змін є модернізація. Термін «модернізація» належить не до всього періоду соціальних змін, а тільки до одного його сучасного етапу. У перекладі з англійської «модернізація» означає осучаснення. Модернізація має на увазі кардинальну зміну соціальних інститутів і способу життя людей, що охоплює всі сфери суспільства. Соціологи розрізняють два види модернізації: органічну і неорганічну. Органічна модернізація є моментом власних змін усередині країни і підготовлена всім ходом попередніх змін. Така модернізація починається не з економіки, а з культури, зі зміни суспільної свідомості. Вона йде природно, «знизу». Тому, як правило, завжди дає

позитивний результат. Неорганічна модернізація відбувається як відповідь на зовнішній виклик з боку більш розвинених країн. Неорганічна модернізація починається не з культури, а з економіки і політики та відбувається шляхом запозичення зарубіжного досвіду, придбання передової техніки і запровадження нових технологій, запрошення фахівців, навчання за кордоном, перебудови форм державного управління і норм культурного життя за зразком передових країн. Неорганічна модернізація починається «зверху». Щоб ця політика привела до позитивних результатів, вона має бути підтримана широкими верствами населення.

Новою формою соціальних змін наприкінці ХХ ст. стала трансформація. Термін «трансформація» спочатку використовувався переважно в техніці, фізиці, математиці, семантиці, генетиці. У суспільних науках його почали застосовувати з 50-х років минулого століття для опису радикальних структурних змін. Трансформація виражає перехід до нового стану суспільства, що базується на якісно нових традиціях. Будь-яка складна соціосистема прагне зберегти рівновагу. Проте внаслідок активізації нерівноважних і нелінійних процесів вона починає внутрішньо змінюватися, у результаті чого досягається допустима межа стійкості системи. У переломний момент система вимушена подолати поріг стійкості і тоді вже неможливо передбачити, в якому напрямі відбудеться подальша зміна: або це буде стан хаосу, або система перейде на новий, більш диференційований і вищий рівень впорядкованості та організованості. Нерідко випадковий збіг обставин підштовхує систему на новий шлях змін, а після того як цей шлях (один з багатьох) вибраний, знову набирає силу дія чинників, що детермінують рівновагу. Такою є загальнонаукова картина нерівноважних систем і часом виникаючих у них трансформаційних станів. Трансформаційний процес базується на подоланні сутнісних елементів старого порядку, визначенні нових цілей і формуванні нових специфічних способів їх досягнення, традицій, що відповідають вимогам часу. За своєю суттю він націлений на нову якість явища або системи.

Трансформацію, що охопила країни Центральної і Східної Європи, більшість дослідників (С. Айзенштадт, Дж. Александер, С. Бейкер, П. Кубічек і ін.) визначають як системну, що стосується всього спектра суспільного і духовного життя, політики, економіки і соціальної структури. Для цієї трансформації є характерними: зміна політичної і державної системи, відмова від монополії однієї партії, створення парламентської республіки західного типу, загальна демократизація суспільних відносин; відновлення економічних основ суспільної системи, відхід від так званої централізованої планової економіки з її розподільними функціями, орієнтація на економіку ринкового типу, на користь якої проводилося роздержавлення власності і широка програма приватизації, створення нового правового механізму економічних і фінансових відносин, що допускають багатоукладність форм економічного життя і створюється інфраструктура для розвитку приватної власності, вводяться вільні ціни; відмова від соціалістичної обов'язкової праці, ліквідація системи соціального утримання з одночасним проголошенням стандартних ліберально-демократичних свобод; практичне

приспосовування до вимог світового ринку, що допускає нові форми зовнішньоекономічної діяльності, реструктурування економіки, тобто зміна її сталих пропорцій і коопераційних зв'язків (перш за все проведення конверсії, тобто радикального демонтажу сектору виробництва озброєнь), сюди ж належить проблема екологічної безпеки, що стає одним з головних чинників змін національного виробництва; зміна духовно-культурних орієнтирів суспільних змін, зміна домінуючих традицій.

На думку більшості дослідників трансформаційних процесів, існує ряд загальних закономірностей для всіх постсоціалістичних держав. Так, професор російської історії Каліфорнійського університету Мартін Малія сформулював їх переважно з огляду на взаємозв'язок між політикою і економічними перетвореннями в процесі зміни системи. Політична трансформація починається перш за все і виявляється як крах системи, що негайно приводить до реальних змін в економіці. З другого боку, процес економічних реформ визначає перспективи розвитку демократії. Наступна закономірність пов'язана з тим, що спостерігається різке зниження темпів економічного зростання після швидкого старту. Це пояснюється тим, що за умов тотальної кризи необхідна повна реконструкція. Оскільки ж усі елементи нового ринкового суспільства — від цін до господарського права — взаємозалежні, то в процесі реформи доводиться все створювати наново. Перші кроки в цьому напрямі у всіх країн однакові: лібералізація цін, припинення субсидій, грошова реформа і (у кращому разі) контроль над інфляцією. Усе це проблеми, які розв'язуються за ініціативою уряду, тоді як подальші кроки в ході економічної реформи — приватизація застарілих підприємств, створення нового сектору виробництва, заснованого на приватній власності, — вимагають ініціативи з боку суспільства. Проте громадянське суспільство ще настільки слабе, що не реагує на ці вимоги. Тут і виникає небезпечний для демократичного суспільства набір проблем: неефективна приватизація, поява нечисленного класу нуворишів, високий рівень безробіття. Тому успішна трансформація неможлива без формування громадянського суспільства.

Процес трансформації в постсоціалістичних країнах супроводжується демагогічним використанням втомленості, апатії народу, що з'явилися в процесі розбудови нового демократичного суспільства, і розчарувань від лібералізації і демократизації. Небезпека демагогії приводить, як правило, до активізації «правих» — появи крайнього націоналізму. Реальний процес трансформації в постсоціалістичних країнах проходить достатньо складно, що обумовлено важким станом економіки, труднощами в соціальній сфері, нетямущістю і зловживаннями при переході від комуністичної командної економіки до ринкової, слабкістю конституційних і демократичних традицій, постійною загрозою наростання незадоволеності з боку етнічних меншин. Певною мірою більшість з цих моментів властива трансформаційним процесам, що відбуваються в Україні.

§ 4. Соціальний розвиток

Процес соціального розвитку здійснюється на основі змін. Поняття «соціальний розвиток» конкретизує поняття «соціальна зміна». Соціальний розвиток — необоротна, спрямована зміна соціальних систем, спільностей, інститутів і організацій. Розвиток припускає перехід від простого до складного, від нижчого — до вищого тощо. Суспільство перебуває в безперервному поступальному русі, постійно розвивається, поступово перетворюючи свої базові структурні рівні. Ці зміни приводять до появи нових елементів культури — ціннісних моделей і колективних уявлень; утворення нових і зникнення старих інститутів; зміни статусно-рольових взаємодій; трансформації нормативного порядку і всього правового простору. Прагнення визначити механізми цих соціальних процесів, зрозуміти, як і куди рухається суспільство, становило предмет найсерйозніших роздумів соціологів, що і привело до створення цілого ряду теоретичних моделей розвитку суспільства: теорій прогресу, еволюційних концепцій, циклічних і хвилювальних теорій життя суспільства, світосистемних теорій.

У XVIII ст. Ж. Кондорсе і А. Тюрго в науковий обіг було введено поняття прогресу, тобто постійного, неухильного розвитку людського суспільства по висхідній лінії. О. Конт ідею прогресу розкриває як безперервне поліпшення людської природи, і перш за все розуму. Е. Дюркгейм бачив прогрес суспільства в суспільному розподілі праці і неминучій потребі у співпраці. Суспільство рухається від механічної солідарності до органічної. Для стадії механічної солідарності характерні жорстка регламентація, підпорядкування особи вимогам колективу, мінімальний рівень розподілу праці, одноманітність відчуттів і вірувань, панування традицій над формальним правом, деспотичне управління. При органічній солідарності скорочується панування колективної свідомості і зростає суверенітет окремої особи. Колом спілкування індивідів вже є не рід, а професія. Класи змінюватимуть клани. К. Маркс бачив прогрес у перетворенні і затвердженні суспільства на комуністичних засадах, що на вищих щаблях його розвитку приведе до відмирання класів, а разом з цим і держави, і всього політичного.

Найвідомішими теоріями прогресивного розвитку суспільства в сучасній соціології є концепції постіндустріального, інформаційного, постмодерністського суспільств.

Концепція постіндустріального суспільства представлена в теоріях Даніеля Бела, Збігнева Бжезінського, Елвіна Тоффлера та ін. Якщо виділити в них головне, то суть їх полягає у тому, що людство вступило в чергову стадію свого розвитку — постіндустріальну, для якої характерна побудова якісно нового суспільства, що базується на новітніх технологіях, індустрії інформації і послуг, у ньому значно підвищується роль технологічного чинника, науки і освіти, змінюється сам характер людської діяльності, відбувається істотна модифікація соціальної структури. Процес прогресивного розвитку суспільства з погляду постіндустріалізму наведено у табл. 1.

Концепція інформаційного суспільства розроблялася Фрітцем Мехлапом, Йонеї Масудой та ін. Ф. Мехлап ще в 1962 р. висловив ідею, що знання можна виробляти, переміщати, купувати і продавати як будь-який інший продукт. Через 10 років її розвинула японська до-слідницька група, керована Й. Масудой, у резолюції «Проект інформаційного суспільства — національна мета до 2000 року». У цьому дослідженні висловлюється ідея про те, що пріоритет виробництва інформаційних цінностей над виробництвом матеріальних є пусковою силою розвитку і формування сучасного суспільства. Наведена табл. 1, що характеризує постіндустріальне суспільство, прикладена і до «інформаційного суспільства», оскільки для них обох виключно актуальним є компонент «знання». Розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація — стратегічні ресурси і головні чинники цієї стадії суспільства.

В інформаційному суспільстві матимуть особливо велике значення такі чинники, як: 1) мехатроніка; 2) інновації в системі інформації; 3) нові промислові матеріали; 4) біотехніка; 5) нова енергія. Мехатроніка означає поєднання механіки і електроніки. Це припускає розвиток і експлуатацію інформаційної техніки і устаткування, зокрема використання роботів. Нові промислові матеріали (силікон, тонка кераміка, титан та ін.) набувають першості, тоді як старі матеріали, такі як сталь, втрачають своє колишнє призначення. Прогрес біотехніки повинен відіграти істотну роль у розвитку харчової і хімічної промисловості. Під новою енергією мають на увазі в першу чергу сонячну енергію, біохімікати, акумулятори і батареї різного типу.

Концепцію постмодерністського суспільства висловив у своїй книзі «Активний соціум» (1968) А. Етціоні. «Активний соціум» — це постмодерністське суспільство в тому відношенні, що він відрізняється від модерністського і перевершує його за кількома найважливішими параметрами: велика політична активність і великі інвестиції в політичну діяльність; пріоритет знань, освіти і наукових досліджень. В ухваленні рішень, в управлінні і у здійсненні контролю над діяльністю суспільства все більшого значення набувають інформаційні системи. У зв'язку з цим поняття «постмодерністське суспільство» зближується з поняттям «інформаційне суспільство». При цьому у

інформаційному суспільстві на першому плані обробка і передача знань, а в постмодерністському суспільстві акцент робиться на застосування і тлумачення знань. Одна з найважливіших передумов функціонування активного суспільства — це плюралізм у виробництві інформації.

Результати роздумів соціологів свідчать про багатовимірність поняття «прогрес» і складнощі його вимірювання. Крім того, не всі факти підлягають «зважуванню». Неможливо, наприклад, визначити прогресивність багатьох явищ у сфері духовної культури. Так, не можна сказати, що одна релігія краща за іншу або мистецтво одного на-роду перевершує мистецтво іншого. Вони різні і їх не можна порівнювати за критеріями «добре — погано», «правильно — неправильно». Але це не означає, що постановка питання про критерії прогресу є взагалі безпідставною. Наукова соціальна думка знайшла філософське вирішення цієї проблеми, пов'язавши критерій прогресу з гуманістичним трактуванням мети соціального розвитку. З погляду даного підходу, прогресивним вважається такий розвиток, який сприяє затвердженню в людях людяності, розширює їх свободу, надає можливості для творчої самореалізації. Незважаючи на війни і кризи, історія свідчить про те, що суспільство розвивається прогресивно, тобто прогрес абсолютний, а регрес відносний.

Таблиця 1

Постіндустріальна концепція розвитку суспільства

Аналізований параметр	Перейндустріальне (аграрне) суспільство	Індустріальне суспільство	Постіндустріальне суспільство
Принцип, що управляє розвитком	Традиціоналізм	Економічне зростання	Центральне місце знань
Головний сектор виробництва	Заготівля сировини	Обробка	Послуги
Головний контингент робочої сили	Селянин, зайнятий освоювання природного середовища	Робочий, зайнятий переробкою матеріалів	Службовець, який працює з інформацією, знаннями, символами
Управлінська група, що сполучає ресурси	Господар, власник	Підприємець, професійний керівник	Дослідник, фахівець, провідний адміністратор
Основна виробнича одиниця	Сім'я	Підприємство, завод, фабрика	Дослідний інститут, сервісний офіс
Висший рівень потреби	Основні побутові потреби	Соціальні потреби	Самореалізація, потреба у знаннях
Перспектива часу	Спрямованість у минуле	Адаптація до сьогодення	Спрямованість у майбутнє, прогнози, сценарії
Члени соціальної комунікації	Людина — природа	Людина — машина	Людина — людина
Рухлива сила	Природні ресурси, фізична сила	Створена енергія	Інформація, обробка знань
Стратегічний ресурс	Продукти харчування, сировина	Реальний капітал, «зведення правд», «ноу-джу»	Освіта, розумовий капітал
Технологія	Ручна праця	Механізована технологія	Розумова технологія
Метод, що управляє рішеннями	Здоровий глузд, «метод проб і помилок», досвід	Емпіризм, виробувальне дослідження	Модель, теоретична база ухвалення рішень, аналіз систем і т. п.

Оскільки поняття прогресу виявилось багатозначним і суб'єктивним, співвідноситься з

поняттям поліпшення, що переводило його в цінніс-ну категорію, у соціологів намітилася тенденція використовувати за-мість поняття «прогрес» інші, найбільш стійкі. Наприклад, уживався термін «еволюція» як якісна зміна.

Причому спочатку ця еволюція розглядалася як однонаправлена. Соціальна еволюція, згідно з Г. Спенсером, аналогічна біологічній і приводить у результаті до того, що світ поступово стає дедалі кращим. Він стверджував, що зміни неухильно перетворюють суспільство від однорідних і простих структур у напрямі до все більш різноманітних і взаємозалежних. Він вважав «боротьбу за існування» і «виживання найбільш пристосованих» основними законами природи і прирівнював цю боротьбу до «вільної конкуренції». За умови невтручання ззовні, особливо з боку держави, «найпристосованіші» індивіди і соціальні інститути виживуть і дійдуть процвітання, а «непристосовані» з часом відімруть.

Історичний розвиток суспільства у XIX і XX ст. піддав суворій перевірці концепцію однонаправленої еволюції і довів її неспромож-ність. Проте в останні десятиліття XX ст. еволюційна концепція одержала право на існування у вигляді неоеволюційних теорій. Неоеволю-ціоністи поділяють думку, що еволюція не є однонаправленою, а йде в багатьох напрямках. Вони визнають, що «зміни» необов'язково при-пускають «прогрес», що вони здійснюються абсолютно різними шля-хами і йдуть у безлічі різних напрямів. Провідний представник структурно-функціонального підходу Т. Парсонс розробив теорію «еволюційних змін». Відкидаючи уявлення про те, що еволюція суспільства є безперервним або простим лінійним процесом, Парсонс висунув гіпотезу, що суспільства мають тенденцію ставати все більш диференційованими у своїх структурах і функціях. Проте самої лише диференціації недостатньо, оскільки нові структури мають бути функ-ціонально пристосованішими, ніж попередні.

Соціологи Г. Ленські і Дж. Ленські теж вважають, що зміни в со-ціальній організації суспільства необов'язково приносять людству більше щастя або задоволення. На їхню думку, еволюція суспільства перш за все залежить від рівня розвитку технології і способу еконо-мічного виробництва. Ці зміни позначаються згодом на інших аспектах суспільного життя, включаючи систему стратифікації, організацію влади і сімейні структури.

Про циклічний характер розвитку суспільства вперше зазначав італійський мислитель Дж. Віко, який стверджував, що всі суспільства виникають, рухаються вперед, занепадають і нарешті гинуть. У XIX ст. проблема культурно-історичної циклічності і аналіз типів цивілізацій дуже глибоко були розкриті оригінальним російським мислителем М. Я. Данилевським. У своїй праці «Росія і Європа» (1869) він виділив 13 відокремлених

«культурно-історичних типів» суспільства: єгипетський, китайський, індійський, грецький, римський, мусульманський, європейський, слов'янський та ін. Кожен культурно-історичний тип, на його думку, проходить чотири стадії суспільного життя: зародження, змужніння, старіння, загибель. Усі культурно-історичні типи проходять такий цикл і всі приходять до своєї загибелі. Сучасні культурно-історичні типи перебувають на різних етапах свого існування. І якщо європейська цивілізація увійшла до стадії старіння, то слов'янська проходить період змужніння. Отже, робить висновок Данилевський, саме слов'янський культурно-історичний тип якнайповніше здатен привнести сенс у майбутню історію людського суспільства.

Аналогічні міркування виклав німецький соціолог Освальд Шпенглер у своїй книзі «Занепад Європи» (1918). В людській історії він виділив вісім специфічних культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, арабську, західноєвропейську, майя і російсько-сибірську, що зароджується. Цикл життя кожної культури складається з таких фаз: народження і дитинство, молодість і зрілість, старість і захід (смерть). Ці фази утворюють два етапи життя будь-якого суспільства: 1) сходження культури. Це і є власне культура. Для культури характерне органічне і політичне, соціальне, художнє, релігійне життя, що розвивається; 2) низходження культури. Це і є її підсумок — цивілізація. Вона характеризується окостенінням культури і її розпадом. Цей етап триває значно менше, ніж перший, а захід цивілізації є швидким спадом і крахом. Ознакою «низходження культури» є «панування принципу простору над принципом часу», тобто розширення імперії, прагнення до світового панування, яке веде до нескінченної гряди світових воєн і загибелі культури. О. Шпенглер визначив час життя культури приблизно в тисячу років.

Уважно вивчивши і критично переосмисливши еволюційно-прогресистські концепції XIX-XX ст., П. О. Сорокін запропонував своє бачення процесу розвитку суспільства, механізмів і напрямів цього розвитку. Він розробив концепцію ненаправленої динаміки суспільного розвитку, оперуючи поняттями прогресу, регресу і культури. Ця динаміка виявляється в зміні типів культури, у кожному з яких були свої періоди підйому і спаду. Ці періоди визначаються за тим чи іншим ступенем раціонального ставлення до дійсності. Він виділяє ідеаціональний, ідеалістичний і чуттєвий типи. Переходи від одного до іншого не приречені жорстко, зміни можуть не повторюватися і навіть змінювати свій напрям. Ідеаціональний тип культури заснований на принципі надчуттєвості і надрозумності Бога, як єдиної реальної цінності. Ідеалістичний тип культури містить надчуттєвий, частково чуттєвий і сенсорний аспекти в їх єдності. Чуттєвий тип культури ґрунтується на визнанні того, що об'єктивна реальність і її значення є сенсорними. Усі цивілізації, що є в історії, проходять ці стадії розвитку.

Концепція британського історика, філософа і соціолога А. Дж. Тойнбі висловлена в

його дванадцятитомному «Дослідженні історії» (1934-1961). Як природний процес суспільне життя постає у вигляді сукупності дискретних одиниць соціальної організації, які Тойнбі називає «цивілізаціями». Всесвітня історія, на його думку, є сукупністю історій окремих своєрідних і замкнутих цивілізацій (у первинному варіанті він їх налічував 21, потім скоротив до 13, не рахуючи другорядних, побічних і недорозвинених). Цивілізації характеризуються набором визначальних ознак, що і дозволяє їх класифікувати. Шкала критеріїв у Тойнбі вельми рухома, хоча два з них залишаються стабільними — це: 1) релігія і форми її організації і 2) ступінь віддаленості від того місця, де це суспільство спочатку виникло. Кожна цивілізація проходить у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому і розкладання. Історичний процес у його концепції прив'язується до географічних умов, які виконують істотну роль у створенні неповторного вигляду кожної цивілізації. Тойнбі уподібнює цивілізації біологічним видам, що мають властиве тільки їм середовище існування («ареал»). Життєздатність цивілізації визначається можливістю послідовного освоєння життєвого середовища і розвитком духовного початку у всіх видах людської діяльності, здатністю людей дати адекватну «відповідь» на «виклик» історичної ситуації, в яку входять не тільки людські, але і всі природні чинники. І оскільки «виклики» і «відповіді» на них мають різний характер, то і цивілізації виявляються несхожими одна на одну.

Достатньо близькі до циклічних хвильові теорії розвитку суспільства. І для циклічного, і для хвильового руху характерні коливальні процеси. Коливання, на думку деяких соціологів, — універсальна властивість руху і розвитку суспільства, бо вони найкраще відображають подвійну природу будь-яких змін: співвідношення поступального і циклічного руху. Саме коливання і є первинною ланкою хвильового процесу. Хвильові коливальні процеси властиві і природі, і суспільству. Будь-які біосоціальні зміни мають певний ритм, будь-то биття серця, робота мозку, щодобова зміна праці і відпочинку, тижневі, місячні, річні ритми, п'яти-, десяти-, двадцятирічні плани, зміна поколінь, культурні і цивілізаційні цикли.

Особливе місце у хвильових теоріях суспільства займає теорія «довгих хвиль» М. Д. Кондратьєва. Він довів, що в економічній кон'юктурі, окрім коливальних процесів з періодом 7-11 років (так звані середні економічні цикли), існують «довгі хвилі», тобто періодичні зміни (то підвищення, то пониження) кон'юкттури з періодом 48-55 років. За розрахунками Кондратьєва, з ХУТТ ст. були три «довгі хвилі» в економічному житті розвинених країн. Чергове падіння економічної кон'юкттури він передбачив на кінець 1930-х рр. Саме тоді і виникла Велика депресія. З погляду економічного детермінізму економічні процеси визначають соціальні зрушення. Дійсно, поки економіка набирає темпів розвитку (висхідна хвиля), створюється багато робочих місць, різко зростає соціальна мобільність населення, починає розростатися середній клас і скорочується кількість людей, що належать до нижніх шарів. Такій соціальній динаміці суспільства, як правило, відповідає активна соціальна політика: відбувається підвищення податків (у пер-шу чергу вони розподіляються на представників вищого і середнього класу) і

перерозподіл їх на користь якнайменше забезпечених. Люди цікавляться політикою, бо через політичну сферу можна збільшити свій вплив, у суспільстві спостерігають оптимістичні настрої, цінується індивідуальність особи, зростає національна і расова терпимість. При низхідній хвилі економіки скорочується число робочих місць, збільшується кількість безробітних, бездомних, убогих, злочинців. Чисельно скорочується середній клас за рахунок зростання нижніх шарів суспільства. Кількість тих, хто потребує соціальної допомоги, збільшується настільки, що бюджет не в змозі їх забезпечити.

Своєрідну хвильову теорію створив американський історик і політолог А. Шлезінгер-старший. У своїй книзі «Припливи і відливи в національній політиці» він виявив 11 коливань (хвиль) в американській політиці між консерватизмом і лібералізмом із середнім періодом 16,5 року. Довжина всієї хвилі (циклу) була визначена в 30-32 роки. Спираючись на свою теорію, А. Шлезінгер вірно передбачив зміну політичних курсів у США. Сучасні американські соціологи Н. Макк-слоські і Д. Залер за критерій (або за осі) коливань беруть цінності індустріального суспільства (приватна власність, боротьба за максимальний дохід, вільний ринок, конкуренція) і демократичні цінності (рівність, свобода, соціальна відповідальність, загальне благо).

У 70-ті роки ХХ ст. сформувався світосистемний аналіз. Це своєрідна «соціологія людства», разом із соціологією груп, мегаполісів, політичних систем тощо. Світосистемний соціологічний аналіз включає, на думку Іммануїла Валлерстайна, такі елементи. По-перше, глобальність, підхід до людства як до світосистеми, а не сукупності окремих суспільств. Розвиток кожного суспільства вважається результатом процесів як усередині нього, так і зовні. По-друге, історичний підхід, що розглядає людство як результат взаємодії всіх основних технологічних типів суспільств. По-третє, відмова розглядати системи суспільства як автономні: вони утворюють метасистеми, де взаємодіють різні типи суспільств. По-четверте, холістичний підхід: розуміння країн, регіонів, міст, сіл як цілісних утворень з якостями, що не зводяться до якостей суспільних систем, які їх формують. По-п'яте, циклічно-хвильовий підхід.

Світосистемний аналіз розглядає розвиток у контексті міжнародного, географічного розподілу праці. І. Валлерстайн виділяє три компоненти глобальної економічної і політичної співтовариства: центр, периферія і напівпериферія. Центральна географічна область домінує в світовій економіці та експлуатує інші соціальні і економічні системи. Периферія складається з тих регіонів, які забезпечують центр сировинними матеріалами і зазнають значної експлуатації з боку центру. Напівпериферія складається з регіонів, які знаходяться десь посередині між експлуатуючим і експлуатованим секторами світової економіки.

Згідно із світосистемним аналізом, периферія не може повторити шлях розвитку, який пройшов центр. Між центральними і периферичними державами відбувається нерівноправний обмін, за якого прогрес країн на одному полюсі досягається за рахунок відставання в розвитку країн на іншому, тобто спеціалізація виробництва і експорт сировинних матеріалів погіршують довгострокові перспективи розвитку національних держав. Подібна спеціалізація спотворює економіку цих держав, оскільки відповідає потребам світового ринку, а не внутрішнім інте-ресам розвитку країни. Отже, відповідний момент і курс розвитку визначаються, перш за все, зовнішніми силами і процесами. Капітало-вкладення у виробництво або здобич сировинних матеріалів ведуть до монополізації капіталу за рахунок інших типів інвестицій, а процес соціального розшарування в залежних країнах приводить до появи нечисленної еліти, чиї економічні інтереси пов'язані з інтересами іно-земних інвесторів у країнах центрального регіону.

Питання для самоконтролю

1. Сутність понять «суспільство», «країна» і «держава».
2. Поняття «соціальна система».
3. Основні ознаки суспільства.
4. Суспільство як соціальна система, його основні елементи.
5. Визначте сутність соціальної взаємодії.
6. Охарактеризуйте загальні типи взаємодії.

7. Дайте характеристику соціальних відносин.

8. Назвіть чинники, що обумовлюють соціальні зміни.

9. Які існують форми соціальних змін?

10. Охарактеризуйте різні теоретичні моделі розвитку суспільства.